

УДК 821.161.3.0

В.Ф. Падстаўленка

Паэма «Тарас на Парнасе» ў кантэксце беларускай камічнай плыні

Сярод мноства неаспрэчных вартасцяў бурлескна-травесцыйных паэм «Энеіда наыварат» і «Тарас на Парнасе» (удалы выбар жанравай формы, пратаганіста і г.д.) трэба адзначыць і той факт, што іх узнікненне распачало мастацкую тэндэнцыю да стылёвай неаднароднасці, сінтэтычнасці ў беларускай камічнай літаратуры. Названыя творы злучылі мастацкі вопыт камічнага ранейшых перыядаў з жанрава-стылёвымі навацямі. Таму, думаецца, ёсць неабходнасць прасачыць асноўныя вяхі станаўлення камічнай літаратуры ў кантэксце нацыянальнай мастацкай традыцыі.

Найперш трэба нагадаць, што смехатворчасць развіваецца ў дзвюх узаемазвязаных паміж сабой мадыфікацыях: вусная народная творчасць і ўласна мастацкая літаратура. Апошняя ў сваю чаргу прадстаўлена аўтарскім і ананімным варыянтамі бытавання. Самабытныя характарыстыкі народнай смехавай культуры – яе універсальнасць, крытыцызм, пэўнае вальнадумства і апазіцыйнасць – і паслужылі ідэяй падставай для фарміравання ўласна камічнай літаратуры.

У старажытнай беларускай прозе адным з першых твораў з элементамі сатырычнага завастрэння стала «Аповесць мінулых гадоў» (XI ст.), тут аўтарская ацэнка персанажаў выражаецца пры дапамозе камічных антрапонімаў: першага ваяводу князя Яраполка летапісец называе Лютам, а другога – Блудам. У паэме «Слова пра паход Ігаравы» (XII ст.) аўтарская занепакоенасць феадальнымі міжусобіцамі і палітычнай непрадбачлівасцю князёў выражаецца ў спробе камічна інтэрпрэтаваць тагачасную «дыпламатычную» формулутэзу: замест «се мое, а то твое» ўзнікае варыянт «се мое, а то мое же» з выразным іранічным падтэкстам [1].

Прагрэсіўнай з'явай у гісторыі айчыннага прыгожага пісьменства было развіццё ананімнай літаратуры. Творы, якія па фармальнай прыкмеце (нявыяўленасці дакладнага аўтарства) адносяцца да гэтай плыні, – гэта плён працы невядомых, апазіцыйна настроеных у пытаннях палітыкі і рэлігіі твораў. Так, у другой палове XVI стагоддзя ў Брэсцкім друкарскім двары быў напісаны шэраг ананімных твораў сатырычнага зместу: «История о папе Иоане этого времени восьмом...» (1560), «Протей или оборотень» (1564), «Порядок чертовского закона» (1570) [2].

Камічна-публіцыстычнае асвятленне грамадскіх супярэчнасцяў таго часу (канфрантацыя паміж Польшчай і Вялікім княствам Літоўскім, дэспатызм кіруючых класаў і духавенства, рэгрэсіўна-схаластычны характар асветніцтва) дае права аднесці пералічаныя творы да жанру палітычнага памфлета. У межах гэтай жанравай формы напісаны і лепшыя ўзоры палітычнай сатыры XVII ст.: «Прамова Мялешкі» і «Ліст да Абуховіча».

«Прамова Мялешкі» – гэта «літаратурная містыфікацыя выступлення ў сейме» [3], твор-пародыя. «Універсальнасць» (М. Бахцін), усёабдымнасць народнага смеху, прадстаўленага тут, найперш праяўляецца ў вобразнай сістэме твора: усе героі «Прамовы» маюць камічныя рысы, у тым ліку і сам нараатар (апавядальнік). Яго кансерватызм і свядомае ігнараванне прагрэсіўных з'яў у навакольным свеце іранічна зніжае гэты ў цэлым дадатны вобраз.

Сярод самабытных характарыстык мастацкага стылю «Ліста да Абуховіча» найперш трэба назваць ідэйную «празрыстасць», арыгінальнасць формы, своеасаблівасць у падборы камічных прыёмаў. Раскрыццё палітычнага ракурсу праблематыкі (спыненне польскай экспансіі) ажыццяўляецца праз прызму інвектыўна-крытычнага паказу рэальнай асобы – ваяводы Смаленска Піліпа-Казіміра Абуховіча. Аўтар па-мастацку перапрацаваў гістарычны матэрыял, у выніку чаго быў напісаны твор шырокага сатырычнага гучання. Камічны аспект «Ліста» значна ўзрастае дзякуючы ўжыванню сродкаў народнай смехавой культуры: а) прынцып камічнага кантрасту ўдала спалучаецца з матывам прыкідвання, што, напрыклад, праяўляецца ў падтэкставай іранічнасці мовы героя; б) характэрна актыўнае выкарыстанне народных прыказак, прымавак, трапных параўнанняў.

Названыя ўзоры палітычнай сатыры засведчылі агульную накіраванасць тагачаснай беларускай літаратуры да мастацкага абагульнення, тыпізацыі і павышэння ступені эстэтычнасці і мастацкасці.

Новым этапам у развіцці камічнай плыні стала літаратура барока, а найбольш паказальным прыкладам «смехавых» асаблівасцяў барочнага мастацтва можна лічыць паэзію С. Полацкага. Яго гумарыстычна-сатырычная творчасць (вершы «Аплаканае шчасце багачоў», «Виншоване... Кржыжановскаму», «Стихи утешные к лицу единому», «Купецтво», «Монашество» і інш.) увабрала ў сябе ўсходнеславянскія і заходнія мастацкія традыцыі. Для стылю С. Полацкага характэрна маралізатарска-дыдактычная пазіцыя аўтара, мастацкая форма эмацыянальнага маналога наратора з апеляцыяй да пачуццёвай сферы рэцыпіента, прыём камічнага кантрасту, парадаксальнасць, гратэскавасць і алегарычнасць вобразаў. Апошнія з пералічаных стылёвых асаблівасцяў – гратэскавасць і алегарычнасць – выступаюць дамінантамі і ў «звярыным гратэску» – парадыйна-сатырычным напрамку «нізкага» барока. Тут на аснове іншасказання і пабудовы «свету наадварот» уздымаюцца важныя сацыяльна-палітычныя і маральна-рэлігійныя праблемы.

Прыём травеставання (зніжэння высокай тэмы) стаў агульнай рысай парадыйна-сатырычнай прозы XVII ст.: «Прамова русіна аб нараджэнні Хрыста», «Казанне рускем схізматычным» і інш. Ідэйны змест названых твораў вызначаецца (думаецца, не без уплыву ідэй эпохі Асветніцтва) вальнадумствам і антыклерыкальным характарам поглядаў.

У межах бурлескнай стылёвай плыні былі створаны паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». У іх мастацкіх сістэмах максімальна праявілася «схільнасць да шырокіх абагульненняў» (М. Лазарук). На прыкладзе названых паэм заўважаецца тэндэнцыя творчага пераходу да рэалізму ў працэсе перасэнсавання мастацкага матэрыялу. Гэтая акалічнасць стала дэтэрмінантай трансфармацыі функцый смеху ў паэмах. Ён перастае быць толькі пацяшальным, бо пачынае ўвасабляць сабой народныя погляды на дадатнасць і эстэтычнасць асобы.

У паэме «Тарас на Парнасе» – творы, відавочна арыгінальным, незалежным ад літаратурнай першакрыніцы, – парадыйнасць набываюць толькі сістэма міфалагічных персанажаў і звязаныя з імі сюжэтныя перыпетыі. Травесцыйны, камічна зніжаны характар інтэрпрэтацыі вобразаў багоў мае на мэце, згодна Э. Садаўнічага, не столькі выкрыццё выяўленчых прынцыпаў класіцызму, колькі падкрэсліванне грамадскай патрэбы ў мастацтве, максімальна набліжаным да жыцця.

Стылёвая сінтэтычнасць названай паэмы праяўляецца ў розных аспектах арганізацыі твора. Падкрэслім толькі некаторыя.

Хранатоп «Тараса на Парнасе» дыферэнцыруецца на канкрэтна-рэалістычную і ўмоўна-гратэскавую падсістэмы. Прэпазіцыю займае апошняя мадыфікацыя прасторава-часавай арганізацыі. Менавіта на яе падставе раз-

гортваецца цэнтральны эпізод знаходжання пратаганіста ў «іншасвеце». Адзнакі канкрэтна-рэалістычнага хранатопу прадстаўлены ў прадмове і эпілогу твора. Тут даецца характарыстыка галоўнага героя і фіксуецца своеасаблівая светапоглядная эвалюцыя яго поглядаў.

У названых структурных частках мастацкая фактуальнасць перадаецца сцісла, фрагментарна і мае выразны канстатуючы характар. Такім чынам, дзякуючы прадмове і эпілогу хранатоп паэмы «Тарас на Парнасе» экстэнсіфікуецца (пашыраецца), ствараецца рэалістычна афарбаванае сюжэтнае абрамленне і тым самым узмацняецца праўдападобнасць рэтраспектыўна апісаных падзей. У межах умоўна-гратэскавага хранатопу твора адбываецца трансфармацыя мастацкага свету, яго дыспрапарцыянальнасць і, як вынік, суб'ектыўна інтэрпрэтуемы падбор аб'ектаў апісання.

Сінтэтычнасць, складанасць уласціва і агульнаму прынцыпу мастацкай пабудовы паэмы. Архітэктоніка твора пабудавана па схеме «аповед у аповедзе». Трэба зазначыць, што вобраз апавядальніка выконвае ў паэме бінарную функцыю: узмацняе эффект рэалістычнасці аповеду і актывізуе стыхіі як камічнага, так і рамантычнага. Бо сутнасна галоўны герой уяўляе сабой дасціпную асобу, эрудыта-аналітыка, «звышчалавека» ў «звышабставінах».

Выбар пратаганіста абумоўлены аўтарскай задумай аб'ектыўна і даступна раскрыць некаторыя грамадскія працэсы, прынамсі, з'яву псеўданароднасці ў літаратуры. Гэтым жа імкненнем тлумачацца і пераважна ўмоўна-гратэскавы тып прасторава-часовай арганізацыі твора, парадыйнасць сістэмы вобразаў, якая базіруецца на камічным прыёме *дэгенерацыі* і, урэшце, распаўсюджанасць бурлескна-травесцыйных элементаў. Сярод апошніх у паэме асабліва часта сустракаюцца наступныя: хуткая змена сітуацый, цікавасць да нечаканых паваротаў, адзнакі натуралістычных апісанняў і грубых жартаў, ужыванне «карнавальных мезальянсаў» (М. Бахцін) пры характарыстыцы вобразаў багоў, эксцэнтрычнасць іх паводзін, камічнае ўзбуйненне, карыкатурнасць партрэтных дэталей і інш.

Думаецца, бурлескна-травесцыйныя прыёмы і сродкі ў пэўнай ступені змяншаюць эстэтычную вартасць паэмы. Між тым стылёвае эксперыментаванне з пералічанымі вышэй камічнымі элементамі поўнасцю апраўдана, бо яны давалі магчымасць аўтару абпірацца на фальклорную традыцыю і трывала звязвалі плён нацыянальнай літаратуры з сусветнай камічнай плыню.

І ў далейшым літаратурным працэсе вусная народна-паэтычная творчасць працягвала істотна ўплываць на развіццё беларускай літаратуры. Па сведчанні літаратуразнаўцаў, «анекдатызм, празмерная залежнасць ад фальклорных першакрыніц» з'яўляецца вынікам «арыентацыі на спецыфічную чытацкую аўдыторыю» (А. Матрунёнак), а таксама найкарацейшым спосабам «дамагчыся даступнасці формы і ўсеагульнасці разумення зместу» (В. Каваленка). Уздзеянне фальклору на мастацкую творчасць XIX – пач. XX ст. адбывалася ў розных варыяцыях: ад літаратурнай апрацоўкі фальклорнай фабулы да напісання аўтарскіх, аўтэнтычных твораў з праяўленнем фальклорнасці як элемента творчай канцэпцыі (А. Макарэвіч) [4].

У гэтай сувязі выклікае цікавасць зборнік Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», які, дарэчы, не лічыцца ў навуковым свеце носьбітам «вясёлага» камізму. Часткова з такім меркаваннем можна пагадзіцца на той падставе, што ў рамантычным пафасе твора дамінуюць таямнічыя, змрочныя матывы («беларускі гафманізм»). Гэтым абумоўлены і спецыфічны выбар камічных сродкаў. Так, пры абмалёўцы персанажаў, пераважна міфалагічных (Лясун, Белая Сарока, Вогненныя духі і інш.), аўтар ужывае гратэскавыя адценні. Уключаныя ў твор асобныя фальклорныя сюжэты, вобразы, сродкі паэтыкі непасрэдна ўказваюць на пераемнасць Я.

Баршчэўскім традыцый народнай смехавой культуры. У прыватнасці, вялікую групу ў «Шляхціцу Завальні» складаюць аўтарскія інтэрпрэтацыі народных жартаў, прыказак, прымавак, сатырычных выслоўяў, а таксама шырока практыкуецца пісьменнікам прыём іранічнай «падсветкі» персанажаў.

Сапраўднай творчай удачай Я. Баршчэўскага можна лічыць сатырычныя вобразы кабеты Інсекты і Гордага Філософа, якія маргінальна сінтэзавалі фальклорныя і індывідуальна-аўтарскія пачаткі (аповесць «Драўляны дзядок і кабета Інсекта»).

У XIX стагоддзі беларуская сатыра актывізуе працэс фарміравання як мастацкай плынь з іманентнымі імператывамі і спецыфічнымі прынцыпамі адлюстравання з'яў рэчаіснасці. Пад уплывам сацыяльна-палітычнага фактару – супрацьстаяння царскаму самадзяржаўю – названы напрамак літаратуры набывае рысы выкрывальнай інвектывы і бытуе ў нелегальнай публіцыстыцы («Мужыцкая праўда»). І толькі ў пачатку XX ст. апавяданнямі «Слабода», «Соцкі падвёў», «Сацыяліст», «Пісаравы імяніны» Я. Коласа быў пакладзены пачатак уласна сатырычнаму кірунку развіцця беларускай прозы.

Фарміраванне камічнай літаратуры ў наступны перыяд, згодна вывадаў А. Макарэвіча, адбывалася такім чынам: «ад гумарыстычнага адлюстравання рэчаіснасці з элементамі карнавалізацыі, анекдатызму дзеля пацяшальнасці чытача да глыбокага сатырычнага асэнсавання праблем быцця» [4, с. 81]. У дадатак трэба адзначыць, што ў XX ст. названы працэс набывае пашыраны характар, і значная роля ў гэтым належыць бурлескна-травесцыйнай паэме «Тарас на Парнасе».

ЛІТАРАТУРА

1. **Коржева, П.Б.** Язык юмора и сатиры: Из истории развития речевых средств в создании комич. эффекта в рус. лит. / П.Б. Коржева. – Алма-Ата: Мектеп, 1979. – С. 24.
2. **Парэцкі, Я.І.** Антырэлігійная сатыра Брэсцкага друкарскага двара ў XVI ст. / Я.І. Парэцкі // Беларуская літаратура: зб. арт. / гал. рэд. М.М. Грынчык. – Мінск: Выд-ва Беларус. дзярж. ун-та, 1979. – Вып. 7. – С. 177–187.
3. **Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры:** у 2 т. / рэдкал.: В.В. Барысенка [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 1: 3 старажытных часоў да канца XVIII ст. – 1968. – С. 352.
4. **Макарэвіч, А.М.** Праблема жанравых мадыфікацый у беларускай прозе XIX – пачатку XX ст. / А.М. Макарэвіч. – Магілёў: Выд-ва Маг. дзярж. ун-та, 1999. – 332 с.

S U M M A R Y

The article is devoted to the analysis of genre and stylistic peculiarities of Belarusian comic literature.

Поступила в редакцию 28.10.2008